

Ю. Котляр

ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР.

Багатоетнічність України у сукупності з економічною руїною визначили надзвичайну складність і внутрішню суперечливість розвитку соціально-економічних процесів в Україні та призвели до їхнього критичного загострення на початку 20-х і 30-х рр. ХХ ст.

У статті відображається етнічний аспект проблеми, адже тема голодомору 1932-1933 рр. у національних районах України тривалий час була “білою плямою” історичної науки.

На Півдні України проблемами дослідження голодоморів та етнічних меншин займаються М.М. Шитюк [1], К.Є. Горбуров [2], В.П. Шкварець [3], Ю.В. Котляр [4, 5, 6, 7], І.С. Міронова [8], А.М. Бахтін [9]. Виходять й узагальнюючі праці [10, 11]. В публікаціях висвітлюються політичні, соціально-економічні та моральні аспекти здійснення на Півдні України політики примусової колективізації, яка стала безпосередньо причиною голодоморів, показано становище етнічних меншин за доби тоталітаризму.

За складом населення Південь України був багатонаціональним регіоном. На 1 січня 1924 р. на території Одеської губернії [12], до складу якої входили Одеська, Первомайська, Єлизаветградська, Миколаївська, Херсонська, Балтська округи, проживали представники більш як 50 етносів [13]. Використовуючи результати Всесоюзного перепису населення 1926 р., підраховано, що неукраїнське населення Півдня України становило 32,9 % від загальної кількості (3448777 чол.) [14].

Дослідження джерел та літератури переконує в тому, що голод – це трагедія, насамперед, українського населення. Однак, задля історичної справедливості, слід зазначити, що від суцільної колективізації, хлібозаготівель, розкуркулення, масових репресій і особливо голодоморів зазнали великих людських і матеріальних втрат різні етноси, що вважали і вважають Україну своєю Батьківщиною. Поруч з українцями – жертвами свавілля влади, економічного розорення та голодомору початку 1930-х рр. стало німецьке населення.

Німецькі жителі України сповна відчували на собі результати сталінської “модернізації” економіки. Чимало його представників опинилися серед тих мільйонів, що стали жертвами голодомору 1932-1933 рр.

Темпи колективізації у німецьких селах перевищували середньоукраїнські. Не маючи мужності визнати, що колективізація докорінно суперечила господарським і суспільним інтересам селянства, уряд

перейшов до тиску на німців, кваліфікуючи їх як ворогів радянського ладу. Як наслідок, на середину 30-х рр. XX ст. німецькі райони стали районами майже стовідсоткової колективізації.

Колективізація змінила соціальну структуру німецьких сіл. Спочатку пришвидшила нівелювання соціальних розбіжностей між його прошарками, а згодом насильницькими методами забезпечила соціальну однорідність селянства, яке з класу дрібних товаровиробників перетворилося на клас найманих працівників, позбавлених засобів виробництва.

Перші тривожні повідомлення про голод у національних німецьких районах з'явилися навесні 1931 р. Саме тоді їх переважна більшість повністю завершила колективізацію. Самобутні німецькі господарства припинили існування, а німці-колгоспники в артілях терпіли злидні [15]. Повне вилучення зерна призвело до жахливого голодомору в німецьких національних районах.

Проведення хлібозаготівлі в німецькому селі супроводжувалося погрозами, шантажем, незаконним утриманням людей під вартою, знущанням над жінками, побиттям селян, нехтуванням елементарних прав людини. Репресії щодо окремих осіб поєднувалися з економічними санкціями проти громади в цілому. Села, які не могли виконати план хлібозаготівлі, обкладались усілякими штрафами і заносилися на так звану “чорну дошку”. Фактично, селяни опинялися в економічній блокаді, що в умовах голоду прирікало їх на вимирання. Серед німецького населення було чимало тих, хто намагався врятувати голодуючих односельців, ініціювати створення продовольчих фондів взаємодопомоги. Таку ж позицію займали німці, що представляли місцеву владу, і не йшли на сліпе виконання планів хлібозаготівлі, а, ризикуючи, організовували допомогу голодуючим. Наприклад, у Вормській сільраді Карл-Лібкнехтівського району Миколаївського округу один із голів колгоспу, рятуючи своїх членів від голодної смерті, роздав їм по 18 пудів пшениці [16].

Особливо ретельно факти приховувалися від зарубіжної громадськості. Однак про жахливий голод в Україні знали у Німеччині, інших європейських державах і навіть в Сполучених Штатах Америки. Протягом 1932-1933 рр. у багатьох країнах почали створюватися державні та громадські організації щодо надання допомоги голодуючим. Особливо багато їх було в Німеччині, де активно діяли організації: “Брати в нужді”, “Фаст і Брілліант”, “Центральний комітет німців Чорномор'я”, “Комісія з пересилки пакетів до СРСР” та інші. Вони збирали кошти, продовольство і всілякими можливими шляхами передавали їх в Україну.

Допомога німецьких громадян відзначалась особливою щирістю й увагою до кожної конкретної людини, прагненням надати підтримку якнайшвидше. Організатори допомоги зверталися до співвітчизників із відозвами, у яких закликали нічого не шкодувати для голодуючих побратимів. Так, у відозві “Братів у нужді” говорилося: “Мільйони людей, селян та робітників, пали жертвами голоду. Цілі території вимерли, жах і розгубленість по всіх селах та містах. Серед голодуючих є півтора мільйона наших німців, людей нашої віри. Десятки тисяч найвідданіших і кращих німців гинуть від голодної чуми. Тисячі листів повідомляють щоденно про смертельний жах, в якому безвинно вони опинилися. Трава, кора, торф, ящірки, кішки, собаки та падалиця служать їм за їжу. Ми не можемо більше мовчати. На підставі відданості нашій нації, любові до братів, які гинуть, ми підносимо перед усіма наш голос. Йдеться уже не про ту чи іншу форму життя, а просто про те, щоб врятувати своє життя. Кожний німець доведе свій зв’язок із братами в нужді” [17].

У 1932 р. з метою врятування людей від голодної смерті у Берліні було створено Допомоговий Комітет, який очолила дочка гетьмана Павла Скоропадського – Олена Скоропадська. Харчову допомогу члени комітету надсилали голодуючим українцям. На адресу комітету було отримано також немало листів і прохань про допомогу й від німців, які жили в Україні [18]. Співпрацювали з Допомоговим комітетом українці з різних країн: Литви, Галичини, поселенці США.

Багато українських німців зверталося за допомогою й до німецького консульства в УСРР: надсилали листи, вишукували можливості зустрітися з консульськими працівниками тощо. Жителька с. Вормс Одеської області Амалія Маух направила на ім’я німецького консула листа, в якому благала: “Дорогі брати й сестри! Я без чоловіка, маю п’ять дітей та стару матір. Допоможіть нам, не дайте померти голодною смертю. Чоловіка засудили на 15 років та заслали на Північ. Ми тут без батьківщини, все у нас забрали, усюди нас переслідують. Допоможіть нам, врятуйте від загибелі” [19].

Вищі радянські й партійні органи намагалися перешкодити надходженню іноземної допомоги. У червні 1934 р. до Москви був направлений колективний лист керівників ЦК КП(б)У, в якому висловлювалося прохання вжити заходів по лінії Народного комісаріату закордонних справ для припинення допомоги з-за кордону. Зовнішньополітичне відомство мало “заборонити будь-який виїзд представників консульств у села для роздачі допомоги й проведення провокаційної роботи” [20].

Незважаючи на всілякі перепони, голодуючі в Україні змогли одержати з-за кордону значні суми грошей. Тільки в Одеську і Дніпропетровську область у квітні 1933 р. було переказано 12300 крб, а у травні – 13400 крб золотом. Навесні 1934 р. надійшло: у квітні 16000 крб, у травні 28000 крб. За даними голови Державного політичного управління В. Балицького, розмір допомоги німцям за період із квітня 1933 до квітня 1934 р. становив по областях: Дніпропетровська – 203 тис. крб, Одеська – 132321 крб, Київська – 90 тис. крб, Донецька – 60 тис. крб, Молдавська АРСР – 2500 крб. Усього 487821 крб золотом [21]. Попри всі перешкоди, створювані владою, допомога голодуючим продовжувала надходити і протягом наступних місяців.

На сьогоднішній день дуже важко визначити загальну кількість померлих від голоду німецьких селян, але існує статистика смертності у містах і селах України за національним складом. Зрозуміло, вона не є статистикою жертв голодомору, проте, на наш погляд, дає змогу відтворити її окремі риси. Скажімо, у 1932-1933 рр. смертність сільського населення значно перевищувала смертність міського, хоча за звичайних умов життя мало б бути навпаки. У 1933 р. у містах померло 1,7 тис. німців, у той час як на селі 12 тис. Немає сумніву, що така висока смертність сільського населення була зумовлена голодом [22].

Відомо, що від колективізації постраждало кожне селянське господарство в Україні, колгоспи стали “своєрідною формою масового вилучення зерна”, а продрозкладка, яку вони виконували, призвела до голодомору 1932-1933 рр. Останніми роками опубліковані об’єктивні дослідження істориків про голодомор, спогади його очевидців, розсекречені багато документів. Проте з іншого боку, з’явилися і публікації, які стверджують, що голодомор був організований євреями, а самі вони з голоду не постраждали. Документи Державних архівів України свідчать про те, що євреї в містах і селах голодували і вмирали так само, як і представники інших національностей. У голоду не було етнічного обличчя.

Миколаївська і Первомайська округи входили в кінці 1920 – на початку 1930-х рр. до Одеської губернії. Тисячі євреїв проживали в містах, містечках, селах. На Півдні України було створено 8 єврейських сільських рад (Єфінгарська, Добрянська, Новополтавська, Нагартав-ська, Романівська, Ерштмайська, Молотовська і Кривоозерська), в яких компактно проживали євреї [23].

До кінця 1930 р. у степових районах України, тобто на території сучасних Херсонської, Запорізької, Одеської та Миколаївської областей, налічувалося 93 єврейські колгоспи. Вони об’єднували понад 156 тис.

селян. Головне управління Комзету в Москві планувало перевести на сільськогосподарське виробництво до кінця першої п'яти-річки близько 500 тис. єврейських трудящих. Цим планам не судилося здійснитися через політику сталінського керівництва, яке привело сільське господарство країни до катастрофи. Єврейське землеробство, як і все сільське господарство країни на початку 1930-х рр. почало швидко деградувати у зв'язку з насильницькою колективізацією, яка була проведена, головним чином, примусово. Особи, що чинили опір цьому процесу оголошувалися куркулями. Певна кількість представників єврейських сімей пройшли через ГУЛАГ. Їх висилали цілими родинами, включаючи дітей.

Восени 1931 р. через засуху і загибель озимих на Миколаївщині було зібрано врожай 7 тис. 144 тони зерна – 81,7 % від очікуваного і взимку цього ж року виникли певні ускладнення з продовольством. Це призвело до того, що взимку виникли утруднення з продовольством. За невиконання плану хлібоздачі колгоспників і одноосібників строго карали. Їх штрафували, примушували додатково здавати 15 % місячної норми м'яса, “винних” позбавляли права користуватися землею, зокрема, присадибними ділянками, і притягали до судової відповідальності [24].

Під час хлібозаготівель в багатьох колгоспах забирали навіть посівне зерно. Навесні 1932 р. спалахнув справжній голод. У місцеву газету “Шлях індустріалізації” був направлений лист від членів єврейської комуни ім. В. Леніна: “Голодуємо! Оповіщаємо всі миколаївські організації, що члени комуни вже 4 дні не бачили навіть крихти хліба. Просимо звернути увагу і негайно допомогти” (лист так і не був опублікований).

20 січня 1933 р. був арештований член артілі с. Ново-Полтавка Аренсен Шлема, 1890 р. народження, за те, що узяв 1 кг пшениці на елеваторі для голодних дітей, засуджений до 3 років каторги, реабілітований в 1989 р.

Арештований за аналогічний злочин Особливою нарадою і засуджений до 3 років концтабору член артілі колонії Ефінгар Фарбер Шмуль, 1891 р. народження, реабілітований в 1989 р. [25].

У жовтні 1932 р. вийшла Ухвала ВЦВК СРСР “Про вживання репресивних заходів по відношенню до колгоспів, що саботують хлібозаготівлі”. Вона узаконила репресії для членів тих колгоспів, які не здавали хліб державі, а роздавали його населенню, пекли хліб, годували дітей у школах і дитсадках.

Яків Геллер, 1900 р. народження, голова єврейського колгоспу ім. Кірова в с. Добре Баштанського району, організував годування всіх

дітей юшкою вранці і в обід. “Через день їм видавали по шматочку хліба. Люди пухнули з голоду, хворіли, але в колгоспі з голоду ніхто не помер, дякуючи саме цій людині” [26].

У колонії Нагартав Березнегуватського району багато жителів, розпухлих із голоду взимку 1933 р., приходили на маслоробку за жменею макухи від соняшника. Ось про що згадував Абрам Рускол: “У 14 років я залишив школу, влаштувався на маслобойку, щоб не померти з голоду”. Рахіль Бецер з цього ж села згадував: “У 1933 р. мені було 16 років. З голоду померла моя двоюрідна сестра Люба Кальман і її брат Менаши. Вижили жителі завдяки допомозі, яку надавали колгоспники” [27].

Про голод у єврейських колгоспах заговорили в багатьох країнах. Про це писали газети Нью-Йорка та Варшави. Керівники багатьох країн Західної Європи – Франції, Великобританії, Німеччини, Італії, а також США і Канади знали про голод в Україні. Їхні дипломати інформували про справжній перебіг подій в Україні.

Багато представників єврейських організацій Польщі, Франції, Англії й США хотіли надати допомогу голодуючим, приїхати в Україну і самим переконатися, яке становище у господарствах, створених з допомогою закордонних організацій, але влада на місцях та в Києві запевняла їх, що розмови про голод – це наклеп на країну рад, і нікому не дозволяла приїжджати в Україну [28].

Самий сильний голод серед єврейського населення Півдня України був зафіксований у північних районах Миколаївської області – це території сучасних Первомайського, Кривоозерського і Арбузинського районів. У Кривоозерському районі від голоду загинуло 653 особи, в тому числі – 183 дітей. Це села В. Мечетня (померло 152 осіб), Ониськове (421), Голосково – 80. Серед жертв голодомору переважна більшість українці, євреї та невеликий відсоток поляків [29].

Голод не обирав свої жертви за етнічним принципом. Він косив усіх підряд: одноосібника й активіста, єврея та українця, члена партії і равина. У спорожнілі села в 1934-1935 рр. було перевезено 90 тис. селян з Росії [30].

Крім німецьких та єврейських національних районів від колективізації і голодомору постраждали також інші етноси: поляки, молдовани, болгари.

У спогадах свідка голоду Раїси Беженуци з міста Вознесенська говориться: “Я була свідком двох випадків людодійства. Моя бабуся за примітила, що наша сусідка Бостав Хівроня, почала лазити в хату через вікно, а двері були замкнуті. Одного разу, коли їй не було вдома, бабуся послала мене з подругою подивитися, що там робиться в хаті, і

що з хлопчиком Лесиком, бо його ніхто не бачив. Ми полізли через вікно і відразу почули тліну, під лавкою стояв великий горщик, вкритий мішком, а в ньому гниючи кишки. Зайшовши до кухні, побачили цілу гірку зварених і об'їдених кісток, на черепі залишилося волосся. Це був череп її хлопчика. Стіна і частина печі були забруднені кров'ю” [31].

Наступ на одноосібні господарства, депортація селян у віддалені райони країни, а також силове проведення хлібозаготівельних кампаній призвели до голодомору, який торкнувся і Тернівки. Члени місцевої комуні ім. Леніна в листі до редакції газети “Шлях індустріалізації” від 7 березня 1933 року писали: “Повідомляємо ..., що члени комуні дуже голодують, вже чотири дні як не бачать навіть крихти хліба. Просимо Миколаївські організації звернути на це увагу та надати негайну допомогу” [32].

Політичне керівництво країни намагалось приховувати інформацію щодо голоду. Саме це слово заборонялось вживати в документах партійних і державних органів, а також в засобах масової інформації. Порушників заборони карали навіть ув'язненням. Так, мешканку Тернівки Г.Д. Стоєву засудили умовно до ув'язнення в концтабір за “розовсюдження чуток про голод” [33].

Таким чином, голодомор, який охопив у 1930-ті рр. всю Україну, і Південь України зокрема, не обирав собі жертв за національною ознакою. Постраждали як українці, так і ті народи, які проживали в той час на території України: німці, євреї, поляки, молдовани, болгары та ін. Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. став справжньою трагедією для всього населення України, незалежно від етнічної приналежності. Адже знищувалося насамперед селянство, а воно завжди було багатоетнічним.

Встановити точну кількість жертв будь-якого злочину проти людства чи голодомору неможливо головним чином тому, що злочинець намагається його приховати. Це відноситься й до колишнього СРСР, де чистки документів та людей, які мали доступ до них, були нормою. Незважаючи на це, оцінка жертв у сім-десять млн представляє відносно докладну картину кількості жертв, які втратила Україна від голодомору 1932-1933 років. З них не менше 10 % були представники різних етносів.

Література

1. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ ст. – К.: Тетра, 2000. – 533 с.
2. Шитюк М., Горбуров К. Миколаївщина в голодних 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 роках. – Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2007. – 156 с.
3. Шкварець В.П., Шитюк М.М. Політика

радянської влади щодо поляків південних районів України (20-30 рр.) // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. – Київ-Краків: НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. – С. 81-84. **4.** Котляр Ю.В. Канібалізм під час голоду 1921-1923 рр.: історико-психологічний аналіз // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 7: Спеціальний. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 120-123. **5.** Котляр Ю.В. Хлібозаготівельна політика кінця 20-х рр. ХХ ст. – переддень голодомору 1932-1933 рр. // Вісник національного університету “Львівська політехніка”, “Держава та армія”. – 2003. – № 493. – С. 66-73. **6.** Котляр Ю.В. Ментальність південноукраїнського селянина і голодомор 1932-1933 років // Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу. Матер. Всеукр. наук. конф. – К.: МАУП, 2003. – С. 185-190. **7.** Котляр Ю.В. Голодомор 1921-1923 годов в Поволжье и Южной Украине // Материалы научно-практической конференции “Перспективные разработки науки и техники”. – Т. 11. История. – Белгород: Руснаучкнига; Днепропетровск: Наука и образование, 2004. – С. 13-16. **8.** Міронова І.С. Національні меншини України. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – 464 с. **9.** Шитюк М.М., Бахтін А.М. Південна Україна: колективізація і голод (1929-1933 роки). – Миколаїв: Аскел, 2007. – 514 с. **10.** Голод-геноцид 1932-1933 років на території Миколаївщини: погляди істориків, очевидців, архівні матеріали (до 70-річчя трагедії). – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2003. – 204 с. **11.** Трагедія століття: голодомор 1932-1933 років на Миколаївщині. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2003. – 472 с. **12.** За станом на 1 січня 1924 р. Одеська губернія адміністративно співпадала з територіальними межами Півдня України. **13.** Національні меншості на Україні (реєстр селищ). – Харків: Держвидав України, 1925. – 65 с. **14.** Всесоюзний перепис населення 1926 р. – Т. XIII. – М.: ЦСУ ССРСР, 1929. – 464 с. **15.** Осташева Н. Голод // Материалы к энциклопедии. “Немцы России”. – Выход 7 Немцы Украины. Пилотный сборник. – С. 64.